

Stads bouwkundige tekenschool te Harlingen, 1827-1865¹

Door Jeanine Otten

In Harlingen heeft van 1827 tot 1865 een stads bouwkundige tekenschool bestaan, waar 14- tot 20-jarigen zich in de wintermaanden 's avonds konden bekwamen in de burgerlijke bouw- en tekenkunde. Ze oefenden zich in het tekenen van meetkundige figuren met passer en liniaal, de klassieke Griekse bouworden, diverse soorten trappen, plattegronden, opstanden en doorsneden. De tekenlessen werden gegeven door de stadsarchitect. Eén van de tekenleraren was Reinier Evert Johannes Roetink, stadsarchitect van 1865 tot 1869. Hij maakte in 1867 prachtige tekeningen van de gevelstenen in Harlingen.² Eén van de leerlingen die later vooral in Limburg een bekende architect werd, was Johannes Kayser (1842-1917) die lessen volgde tussen 1857 en 1863. De stads bouwkundige tekenschool maakte in 1865 plaats voor de burger avondschoon met tweejarige cursus. Het bijzonder onderwijs in de bouwkunde in Harlingen heeft tot maart 1873 bestaan.

Op 18 januari 1828 plaatste het stadsbestuur van Harlingen een advertentie waaruit blijkt dat er al in 1827 in Harlingen onderwijs werd gegeven in de 'Burgerlijke Bouw- en Tekenkunde'. Door het overlijden van de stadsarchitect was er een vacature voor die post. Iedereen die de vereiste bekwaamheid en geschiktheid had en die genegen was om de baan, in combinatie met het onderwijs in de Burgerlijke Bouw- en Teekenkunde, te vervullen tegen een jaarsalaris van f 800 als architect, en f 100 voor de tekenschool (boven de kosten voor vuur en licht waarin gedurende wintermaanden driemaal per week 's avonds van 5 tot 8 uur onderwijs gegeven moest worden) werd gevraagd om zich zo spoedig mogelijk te melden bij de Secretarie van Harlingen. De kandidaten moesten voldoende bewijzen van goed leven en gedrag meenemen. Kennis van en kunde in sluis- en waterwerken was een speciale vereiste. De advertentie was ondertekend door W.J. Hanekuijk en K. Blok, als burgemeester en wethouder.³

De stads tekenschool in Harlingen werd opgericht volgens Koninklijk Besluit van 10 oktober 1829, nr 82. Dit besluit gaf een plan voor de inrichting van het onderwijs op de 400 tekenscholen in het hele rijk.⁴ Met het wegvallen van het leerlingenstelsel van de gilden in 1818, was de tekenschool nog de enige vorm van georganiseerd (avond)onderwijs voor ambachtslieden.

Het onderwijs aan de tekenscholen en -academies in het rijk werd conform de doelstelling door een zeer heterogene groep leerlingen bezocht. Naast werklieden uit een groot aantal verschillende beroepen bezochten ook meesterknechten, opzichters, architecten, fabrikanten en ingenieurs de scholen. De tekenscholen boden een beperkte groep leerlingen de mogelijkheid om zich maatschappelijk te verbeteren. Om een aantal redenen bleef de positie van dit type onderwijs marginaal. Oorzaak hiervan waren de geringe omvang van het onderwijs, het feit dat het om

¹ Gemeentearchief Harlingen, Archief Stadsbestuur Harlingen 1580-1925, inv.nr 3757.

² Collectie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, Almere. Reproducties van deze tekeningen zijn aanwezig in de collectie van Museum het Hannemahuis.

³ Leeuwarder Courant 1 februari 1828.

⁴ Zie voor de oprichting van tekenscholen door toedoen van Koning Willem I: H.W. Lintsen (red) *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel V, Techniek, beroep en praktijk*, Zutphen, Walburg Pers, 1994, p 61 e.v. (http://www.dbnl.org/tekst/lint011gesc05_01/lint011gesc05_01-x2.pdf)

avondonderwijs ging en in aantal gevallen het niveau van het onderwijs. De lessen werden alleen van oktober tot en met maart in de avonduren gegeven. De meeste leerlingen hadden dan al een lange en vermoeiende werkdag achter de rug. Zeker de kleinere scholen hadden regelmatig moeite om geschikte docenten te vinden en te behouden. Voor de ontwikkeling van de nijverheid hadden de tekenscholen daarom slechts een beperkte betekenis.⁵

In 1841 bevond de stadstekenschool zich, samen met het Gymnasium, op de bovenverdieping van het in 1751 gebouwde pand op de hoek van de Wortelhaven (nu Simon Stijlstraat) en Kerkstraat.⁶ De cursus begon in oktober en eindigde in februari. In 1858 werd de cursus gegeven “s avonds om 6 uur in het gewoon schoollokaal bij de voormalige Franekerpijpen”.

Johannes Kayser, latere architect in Limburg

De vooral in Limburg bekende architect Johannes Kayser (1842-1917) werd op 11 november 1842 in Harlingen geboren als zoon van Johan Herm Kayser, timmerman, afkomstig uit Salzburg, en Trientje Jans de Haan (overleden 44 jaar oud in Harlingen op 16 mei 1851). Johan Herm Kayser hertrouwde in 1854 met Maria Nak. Johannes Kayser volgde vanaf zijn 14de tot en met zijn 19de jaar de cursus bouwkundig tekenen op de Stadstekenschool in Harlingen, vanaf oktober 1857 tot en met februari 1863. In 1864 vertrok het gezin naar Kimsward.⁷

Stadsbouwmeesters en leraren stads bouwkundig tekenschool 1829-1864

- Abraham van der Moer (overl 1840), leraar burgerlijke bouwkunde, werkzaam 1829, 1837-1840⁸.
- Lieuwe Wijbrandus, leraar burgerlijke bouwkunde, werkzaam 1831-1834, 1836.⁹ burgerlijke bouwkunde.
- Jan Horrius, tijdelijk leraar burgerlijke bouwkunde, werkzaam 1840.
- Gerrit van Bijleveld jr, leraar burgerlijke bouwkunde, handtekenen, beginselen meetkunde, werkzaam 1843-1845.
- (Onvolledig)

⁵ H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel V, Techniek, beroep en praktijk*, Zutphen, Walburg Pers, 1994, p 61 e.v. (http://www.dbnl.org/tekst/lint011gesc05_01/lint011gesc05_01-x2.pdf)

⁶ “Voorts verdienen nog melding [...] het Gebouw op de Wortelhaven, aan den hoek van de Kerkstraat, waarvan de benedenvertrekken tot eene Nederduitsche school dienen, terwijl op de bovenvertrekken het Gymnasium en de **Stads-Teekenschool** zijn. Dit gebouw is in het jaar 1751 geheel vernieuwd. Boven den ingang vindt men, behalve het stadswapen, een Latijnsch opschrift, op dit gebouw toepasselijk, benevens de namen der toen regerende Burgemeesteren, welke den eersten steen hebben gelegd. Het is in 1841 uitwendig geheel en al verfraaid en van binnen zeer doelmatig ingerigt.” Bron: A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem, 1839-1851, (13 delen), 1839 Harlingen (<http://www.trezoar.nl/vanderaa/index.php?sub=Harlingen>)

⁷ Gemeentearchief Harlingen, Archief Stadsbestuur Harlingen 1580-1925, Stukken aangaande het verslag aan de gemeenteraad, inventaris 1950 (1858-1862) .

⁸ Leeuwarder Courant 11-07-1837: ‘De Bouwkundige Teekenschool [...] te Harlingen kan [...] gunstig worden vermeld; de heer A. van der Moer, vroeger geëmployeerde bij den Waterstaat, is thans Onderwijzer aan die School, en van diens kunde en ijver mag men de beste gevolgen verwachten.’ Abraham van der Moer volgde zijn opleiding aan de Amsterdamse Koninklijke Academie bij bouwmeester T.F. Suys, zie: Herma M. van den Berg, ‘Bouwen aan de havens (1775-1900)’, in: J.J. Huizinga e.a. (red.), *Harlingen, bijdragen tot de geschiedenis van de laatste twee eeuwen*, Leeuwarden : Fryske Akademy, 1989, p. 153.

⁹ Gemeentearchief Harlingen, Archief Stadsbestuur Harlingen 1580-1925, invnr 3757.

- Schelte Zwaal, stadsbouwmeester, hoofd bouwkundige tekenschool 1864.

Aantal leerlingen stads bouwkundige tekenschool
(geen gegevens bekend vóór 1831)

1831-1832: 12

1832-1833: 12

1833-1834: 12

1834-1835: 12

1836-1837: 12

1837-1838: 12

1838-1839: 16

1839-1840: 16

1840-1840: 16

1841-1842: 16

1842-1843: 26

1843-1844: 31

1844-1845: 36

1845-1846: 36

1848-1849: 21 (terugloop door heersende ziekten)

1850-1851: 22

1851-1852: 21

1863-1864: 23

Opheffing Stadstekenschool, oprichting Burgeravondschoon, 1864

In 1864 bestond de commissie voor de stadstekenschool uit voorzitter Sybrand Hingst, burgemeester, en de leden Jan van Hulst en Wybo Jacobs Hanekuyk. Bij de dienst der gemeentewerken was de stadsbouwmeester tevens kraanmeester en agent van kazernerij. In 1864 werd van de heren Rodenhuis een kapitaal gebouw op de Zuiderhaven aangekocht, bekend als 'het collegie', om ingericht te worden als Hogere Burgerschool, Burger Avondschoon en eerste Burgerschool. De aankoop werd door Gedeputeerde Staten volgens besluit van 20 december 1864 goedgekeurd, zodat in het daarop volgende jaar tot de verbouwing kon worden overgegaan.¹⁰ 'Het collegie' was het voormalige gebouw van het College ter Admiraliteit van Friesland. Dit gebouw aan de noordzijde Zuiderhaven was in de loop van 1771 gebouwd nadat een vreselijke brand in januari 1771 het vorige compleet in de as had gelegd.

R.E.J. Roeterink, stadsarchitect en leraar tekenen 1865-1868

In mei 1865 werd Reinier Evert Johannes Roeterink aangesteld als stadsarchitect en leraar hand- en rechtlijnig tekenen aan de Burger Avondschoon. Hij was geboren in Zutphen op 25 november 1831 en overleed in Rotterdam op 1 januari 1913. Van hem zijn enkele olieverfschilderijtjes van kerkinterieurs bekend. In Harlingen was hij werkzaam tot 1869. Vanaf 1869 was hij werkzaam in Veendam, Den Haag, Hengelo en Alkmaar. Als leraar verdiende hij in Harlingen een jaarsalaris van 500 gulden voor 16 schooluren per week. In augustus 1867 maakte hij een inventarisatie van gevelstenen in Harlingen. De tekeningen worden bewaard in de collectie van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Ook stuurde hij een fraaie verzameling

¹⁰ Gemeentearchief Harlingen, Archief Stadsbestuur Harlingen 1580-1925, invnr 1945 Verslag van de toestand van de Gemeente 1864.

tekeningen van gevelstenen in Harlingen op naar Jacob van Lennep en Jan ter Gouw, voor hun boek *'De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd'*, (2 delen), Amsterdam, Gebrs Kraay 1868.

In 1870, toen hij al niet meer in Harlingen werkzaam was, maakte hij nog eens tekeningen van dezelfde gevelstenen aan kerken en gebouwen in Harlingen (in collectie Fries Museum). Een tekening van de grafsteen van Christoffel von Sternzee en zijn vrouw in de Grote Kerk in Harlingen stuurde hij naar De Gids.¹¹

De tekeningen van gevelstenen in Harlingen in 1867 zijn voor de kennis van het Harlinger historisch erfgoed heel belangrijk. Roeterink legde stenen vast waarvan sommige nu niet meer bestaan.

Tekenonderwijs in een 'nieuw' gebouw

In 1865 werd de stadstekenschool officieel opgeheven en ging de Burger Avondschool (BAS) met tweejarige cursus van start. De lessen waren van 1 september tot 1 mei, vanaf 1 september 1865 in noodlokalen, vanaf 7 december 1865 in het voormalig 'collegie' aan de Zuiderhaven. Het onderwijs in het tot school verbouwde gebouw werd soms gestoord door geluiden van de straat en de nabij gelegen scheepstimmerwerf. De verwarming van de lokalen was volgens het jaarverslag 1865 over het geheel uitmuntend. Alleen bij strenge koude was de verwarming van de tekenzaal minder voldoende. De aanvankelijke klachten over het roken der schoorstenen werden, met uitzondering van die in de tekenzaal, geheel weggenomen. De verlichting in het gebouw werd zeer voldoende bevonden. Het gaslicht op de tekenzaal werd in de loop van het schooljaar verbeterd door het aanbrengen van branders aan de gaspitten, geplaatst boven de afdeling voor het rechthoekig tekenen, door de aanvulling van het licht voor het tekenonderwijs volgens de methode Dupuis, en door het spannen van gordijnen voor twee der zolderlichten.

Voor het tekenonderwijs werden aangeschaft *'Rechthoekige en gevormde figuren, alsmede het menselijk beeld, naar voorbeelden'*, en *'Projectie Bouwworden'* beide volgens de methode-Dupin.

De Burger Avondschool ondervond sinds de oprichting in 1865 drie bezwaren: er was gebrek aan aanmelding, degenen die de school bezochten waren onvoldoende ontwikkeld, en de leerlingen waren veelvuldig afwezig.

Volgens het jaarverslag 1866 werd de school maar door 30 leerlingen bezocht (een gering aantal op de ruim 10.000 inwoners in Harlingen). Eerst dacht het schoolbestuur dat de oorzaak lag in gebrek aan belangstelling door de nieuwigheid. Tevergeefs werd geprobeerd ouders en belanghebbenden op het doel van de nieuw geopende school te wijzen. Men had te maken met onverschilligheid en soms met tegenwerking. Er waren personen die zich door de oprichting van de Burger Avondschool in hun bijzondere belangen benadeeld voelden, of ook wel in hun eerzucht gekrenkt, zoals privéonderwijzers in praktisch bouwkundig tekenen en dergelijke. De Burger Avondschool werd op die wijze nogal impopulair onder diegenen voor wie ze was opgericht, en in 1866 was het vooroordeel nog lang niet overwonnen. Vooral het onderwijs in het tekenen werd van vele kanten voor onvoldoende uitgemaakt, misschien wel om dat men het nut, ja het onvermijdelijke van enige kennis der wiskunde niet inzag, en daarom niet onmiddellijk zichtbare

¹¹ http://www.dbnl.org/tekst/_gid001187001_01/_gid001187001_01-x12.pdf

bewijzen van de gemaakte vorderingen bespeurde. Het bestuur hoopte en vertrouwde maar dat deze ongunstige stemming langzamerhand zou verdwijnen, naarmate de school, door degelijke leerlingen af te leveren, meer en meer de overtuiging van haar nut zou vestigen. De verlaging van het schoolgeld van 10 naar 5 gulden bleek meteen al het schoolbezoek aan te wakkeren. Het leerlingenaantal steeg in 1865-1866 meteen met acht jongens.

Het tweede bezwaar was de lage trap van ontwikkeling van de zich aanmeldende jongelieden. Dit deed zich, vooral gedurende het eerste schooljaar, met kracht gevoelen. De meeste leerlingen hadden in de tijd tussen het lager onderwijs en dat van de Burger Avondschool veel van het geleerde weer vergeten, zodat bij sommigen van hen met de allereerste beginselen moest worden begonnen. De leraren, vooral in de Nederlandse taal, rekenkunde enz deden hun uiterste best om de meest achterlijke leerlingen in staat te stellen het onderwijs met vrucht te volgen.

Het **bijzonder onderwijs in de bouwkunde** in Harlingen eindigde 15 maart 1873 (zie invnr 1948, Verslag over 1873).

Verslag toestand van de gemeente Harlingen, met lijsten leerlingen bouwkundig tekenen, 1858-1859, 1859-1860 (1860-1861 ontbreekt), 1861-1862, 1862-1863.

Tresoar, toegang 180-08 Archief Bouwkundige tekenschool te Harlingen .

Invnr 1 Missiven van de Gouverneur van Friesland betreffende de oprichting (afschriften), 1829-1837

Invnr 2 Reglementen, z.j. (ca. 1838)

Invnr 3 Lijsten van leerlingen, 1838-1850

Invnr 4 Jaarverslagen, 1838-1844

Invnr 5 Lijsten van sollicitanten, 1843-1845

Invnr 6 Missiven van de Gouverneur van Friesland aan de Burgemeesters en Wethouders van Harlingen, betreffende de uitreiking van medailles, 1845-1848

Invnr 7 Bewijzen van toelating, 1850